

Från järnålder till träålder.

Ett utdrag ur Torsten Nothins bok " Finnvedens ansikte " .

Ett betydande antal rester av gamla masugnar och stångjärns-smedjor påminner om finnvedens järnålder, dock inte den äldsta utan den som började på 1600-talet.

Den första inhemska järnframställningen förekom dock åtskilliga hundra år tidigare och skedde därigenom, att man smälte ned sjö och myrmalm i små ugnar ute i det fria. Smältan smiddes sedan till användbart järn. Obetydliga rester av dylika smältningsplatser har anträffats i stort antal.

Småningom synes yrkesskickligheten ha blivit ganska högt uppdriven. Ewert Wrangel har fäst uppmärksamheten vid den högtstående smideskonst, som återfinnes i 1100-talets kyrkor. Han förmenar att järnhanteringen hade sin glansperiod under den äldre medeltiden.

Härmed må emellertid förhålla sig som det vill. Först under 1400-talet möter historiska uppgifter om en järnhantering i Finnveden. I en redogörelse för inkomsterna från Gyllenstierna-godsen i det inre av Småland under mitten av nämnda århundrade uppgives summan av bl. a. järn från Sunnerbo härad till 32 pund (ca: 250 kg.) Men så börjar allmogens järntillverkning att omnämnas i Officiella handlingar och med ogillande. Landshövdingen i Kronobergs Län berättade i skrivelse till Kungl. Maj :t den 10 Juli 1641 hurusom en del av allmogen i Sunnerbo oppbygger små masugnar ved pass ved kvantiteten såsom små spisar, därutinnan de den järnmalm, som de både utur mossar, kärr såsom sjöar hämta, så-länge med stort arbete driva, att de likväl där utur elakt osmundsjärn verka kunna, med vilket osmundsjärn deras mening är att sig över gränsen begiva och till de danske försälja.

General-Bergämbetet yttrade sig över skrivelsen och berättade, att bönderna av sitt järn smidde spjäll, hästskor, söm, spik, liar, yxor och annat smått smidetyg.

Men oviljan mot böndernas järnhantering växte. I bergmästarens i södra distriktet " relation " av år 1695 heter det:

" Bönderna där nedan i Sunnerbo härad smida järn utan Kongl. Bergskolegii tillstånd och fara ända ned till Skåne och sälja det. Där nedan kallas det kladdjärn och brukspatronerna är detta till stort men och de anhålla endräkteligen att det skall konfiskeras och bönderna förbjudas det vidare tillverka. Detta kladdjärns tillverkandesker som berättas, att bonden där sandbacke är, gräver sanden undan, och där murar han en liten ugn om två alnars höjd eller mindre och ibland som en masugn, därtill har han ett par läderbäljar, brukar sedan samma process, som vid ordinarie masugnar sker, och järnet bliver värkat som osmunds att det väl kan låta smida sig och skall samma järn vara begärligt == Där över nu mest Huseby bruks förvaltare högt klagar.

Några särskilda åtgärder synes ej ha blivit vidtagna. Linné ' nämner 1773 att det gamla blästersmidet ännu höll sig kvar i Småland och Blekinge.

forts.

Men det var inte lätt att vara bonde mot brukspatroner och statlig järnhantering. Staten fick väl sitt i skatt av de privilegierade bruken. Och så ville man skydda bergverksdriften vid Taberg.

Ehuru denna malmfyndighet ligger norr om Finnveden framväxte på grundval av bergsbruket där en järnhantering även i Finnveden. En kort erinran om gruvdriften vid Taberg hör därför till Finnvedens historia.

Taberg synes vara omnämnt första gången i ett tingsdokument från 1386. Berget kallades då "Tadu Kulle".

Malmen i berget anses ha tidigt varit föremål för bearbetning men säkra bevis härför saknas före 1490. Det året benådades en från tjuvnad dömd kvinna från att mista öronen och fick i stället "tjäna vid berget".

Emellertid var det först på 1600-talet som bergverksdriften blev av betydelse. Karl IX besökte platsen 1604 och lät sätta igång driften. År 1608 befallde han, att varje hemman i Västbo skulle leverera ett stavrum ved till "Konungens järnbruk i Taberg".

I brev från 1617 talade Gustaf II Adolf om Taberg "som en synnerligen Guds gåva med järnmalm, så att man kunde med ringa omak den bryta o större löning än vid andra järnbruk". Tabergs bergslag avskildes som en administrativ enhet med särskilda privilegier genom Kungl. Maj:ts brev av 1618 och 1621. Enligt uppgift hörde, utom kronans egna hyttor, bortåt ett tjugotal masugnar till Tabergs bergslag. Förmodligen bröts Tabergsmalmen främst för att tjäna som råvara vid tillverkningen av vapen för de ständiga krigen, ty ett gevärsfaktori anlades i Jönköping 1620.

Efter den stora ofredens slut synes malmbrytningen ha gått tillbaka. Om det berodde på att vapenbehovet var mindre eller att de mellansvenska järnfälten med sina rikare malmer trängde ut den sydsvenska järnhanteringen må lämnas därhän. Från 1737 finns emellertid en anteckning om att av 14 då befintliga masugnar endast 7 var i bruk.

Möjligen var det för att hålla malmbrytningen i Taberg vid liv som man började anlägga järnverk nere i Finnveden. Järnbruket vid Hörle hade erhållit sina privilegier tidigare och räknades förmodligen till Tabergs bergslag. Men de övriga privilegierades först ett stycke in på 1700-talet.

Järnverksrörelsen i Finnveden syftade främst till att av det hårda, spröda tackjärnet framställa smidbart järn. För detta ändamål måste järnet färskas" och det skedde i stångjärns-smedjorna. Färsningen innebar att tackjärnets kolhalt nedbringades genom tillförsel av varm luft, vars syre förenade sig med med kolet. Det stångjärn, som framställdes i hammarsmedjorna, var alltså en mellanprodukt mellan tackjärnet från masugnarna och det färdigsmidda redskapet. Men vid några av Finnvedens järnbruk nöjde man sig ej härmed utan framställde även slutprodukter av stångjärnet eller använde tackjärnet för framställning av gjutgods.

Från hela Jönköpings Län är 25 hammarsmedjor kända. Här må omnämnas några av järnbruken i Finnveden.

Äldst synes vara Hörle bruk, som erhöll sina privilegier år 1659. Ännu under de första åren av 1890-talet var den gamla smedjan med sina vattendrivna hammare i gång. Man smidde då plogbillar.

I Nissadalen växte fram några järnbruk med Tabergsjärn som råämne. Äldst av dessa synes ha varit Nissafors med privilegier från 1725. Därefter följde Gammelsbo i Torup (Halland) år 1730, Rydö år 1742 och kort därefter Gyllenfors (vid nuvarande Gisslaved).

Bruken hade skiftande öden och ibland en bekymmersam tillvaro. Som exempel må lämnas en kort redogörelse för Rydö bruk. Bergsfogden Anders Lönnroth ger i besiktningsinstrument från januari 1750 följande beskrivning: Bruket bestod av ståltrådsdrageri med fem saxar, tvänne kniphamrar, stålverkstad, slipverk och mjölkvarn. Tillverkningen bestod av ståltråd av åtskilliga sorter samt förtent arbete av låsar, fönsterbeslag, betselstänger, stigbyglar, saxar, knivar m.m. jämte grövre smide av fyrfat, spadar, billar o.s.v. Besiktningsinstrumentet lämnar vidare beskrivning över de förefintliga byggnaderna, antalet härdar, hamrar, filbänkar m.m.

Anläggningen betraktades tydligen som ganska storslagen. Men om man ser på personalstyrkan och råvaruåtgången så var det hela, med nutida ögon bedömt, ett hantverk. Anläggningen sysselsatte tråddragarmästaren med två gesäller, saxsmeden med sin son som lärgosse, låssmeden med likaledes en lärgosse samt faktorismeden med en gesäll vartill kom två kolare och fem "tårfrängar". Och råvaruåtgången uppgick till omkring 20 kg järn och 1 kg stål per arbetsdag.

När bruket, efter att ha temporärt legat nere ett par gånger, definitivt nedlades år 1869 hade det under sin livstid 1742-1869 bytt ägare omkring 20 gånger, därav tre gånger efter exekutiva auktioner.

Nissafors var delvis i gång ännu i början av 1900-talet. Den sista hammarsmedjan i Finnveden var den vid Skogsfors i Byarum socken. När Skogsfors bruk erhöll sina privilegier år 1860 var stångjärnssmidets tid förbi. Smedjan drevs emellertid fram till slutet av 1920-talet. Och så sent som 1939, då stångjärnstillverkningen vid bruket skulle filmas, fungerade hammaren.

Jämsides med de järnbruk, som fick sitt järn från Taberg, framväxte emellertid i Finnveden en ny järnhantering som grundade sig på utvinning av järn ur sjömalm, alltså den gamla råvaran från osmundsjärnets dagar men med modernare tillverkningsmetoder. Äldst av sjömalmslyttorna i Finnveden torde vara Ohs bruk som uppges ha erhållit privilegier redan under 1600-talet för smältning av sjömalm ur sjön Rusken.

forts.

Ett annat bruk var det som Carl Gustaf Gyllenhöök den 10 mars 1743 erhöill privilegium på att anlägga å Hults ägor vid Nissan. För att hugfästa hans initiativ skulle det heta Gyllenfors. Några år senare byggdes en masugn, som till malmbas skulle ha sjömalm från sjön Hären invid Gnosjö. Masugnen flyttades snart till Häreryd (Häryds bruk). Den blåstes ned 1902.

I Sunnerbo härad fanns många yrkeskunniga smeder men under tidigare skeden knappast någon verklig järnverksrörelse. Vid Ry (nuvarande Delary) fanns visserligen en masugn, men den förde en tynande tillvaro.

Den första rörelsen av betydelse i Sunnerbo var väl den som sjökaptenen Anders Thim grundade vid ett fall i Lagan norr om Markaryd. Den 16 augusti 1796 fick han privilegium att anlägga två spikhammare och en stångjärnshammare. År 1798 erhöill han tillstånd att benämna platsen Thimsfors. Vidare anlade han kvarnar och tobaksfabrik samt kallade sina anläggningar Thimsfors bruk. Men det var små företag, som den nye brukspatronen skötte. Tillverkningen i spik och svartsmide uppgick till i runt tal omkring 7 ton om året. Och arbetarna vid manufakturverket utgjordes år 1817 av en knip och spiksmedsmästare samt två drängar. Sedan bruket gått i många händer tynade verksamheten bort. I bergmästarrelationerna för åren 1849 och 1857 säges: "inga arbetare och ingen tillverkning under året".

Av jämförelsevis sent datum är Åminne bruk. Det anlades 1826. Man skulle smälta sjömalm från Bolmen och Vidöstern. Masugnen flyttades år 1900 från Åminne gård en dryg mil sydväst om Värnamo till Åminne station vid Skåne-Smålands järnväg invid stranden av sjön Vidöstern. Sjömalmen var ganska järnrik; den innehöll omkring 47% järn. Järnframställningen upphörde år 1934, då masugnen blåstes ned.

Som ett ännu levande järnbruk i bygden bör framhållas Marieholms järnbruk i Åsenhöga socken. Man har där tillverkat gjutgoods, vals och stångjärn samt varjehanda maskiner för lantbruksändamål.

Den klassskillnad som rådde på bruken mellan brukssociteten och "deras arbetare och tjänstefolk" kan belysas av den bild från bruket i Hörle som här medföljer och visar överklassen vid och på sina hästar. I rucklet nedanför deras bostad arbetade smederna åt dem.

Vilka var bruksarbetarnas levnadsförhållanden?

Frågan skall belysas med utgångspunkt från förhållandena här nere i Finnveden. Troligen var de likartade i andra delar av landet, ty samma lagstiftning gällde. Och de författare som kunnat göra sig kvitt den falska bruksromantiken har från skilda delar av landet i mörka färger skildrat bruksarbetarnas ställning.

Den brutala verkligheten är att fastän Magnus Eriksson avskaffade träldommen år 1335, så framväxte vid järnbruken en ny klass av livegna. Den kontanta lönen var oerhört knapp. Arbetarna fick låna litet av bruksägaren till mat och kläder. Men sedan hade de blivit trälar. Ty de fick ej byta arbetsplats förrän skulden hade blivit betald.

En förordning av den 23 maj 1700 medgav bruken rätt (utan hinder av städernas handelsmonopol) att tillhandahålla arbetarna och bönderna snart sagt alla varor. Bruksarbetaren var skyldig att så långt han kunde amotera sina skulder, men han hade ingen möjlighet därtill. Hans söner anställdes redan som små pojkar vid samma företag som fadern. När denne dog brukade hans skuld avskrivas, men hans söner hade väl redan i sin ordning hunnit bli skuldsatta och stannade kvar av nödtvång. Detta var anledningen till uppkomsten av bruksarbetarsläkterna. Nu anses det vara förnämligt att härstamma från dem. Man tycker att man då kan uppvisa anor i motsats till de ättlingarna till de okända bönderna. Men man har glömt bort att vad som skapade "anorna" var ett slaveri.

Flyttningar förekom från ett bruk till ett annat, men den nye arbetsgivaren var då skyldig att enligt vissa normer reglera arbetarens skulder till den förre arbetsgivaren. Det ligger i sakens natur, att det endast var de mest kvalificerade som över huvud kunde komma till någon annan arbetsplats.

Rymningar förekom också. På bruksarbetarna skulle emellertid tillämpas de allmänna legohjonstadgarna. Och i stadgan den 21 aug. 1739, vilken var den aktuella när järnbruksrörelsen började taga fart i Finnveden, hette det bl. a. "Löper tjänstehjon bort utan avsked förrän stämmodag ute är have då husbonden våld hämta det åter".

Tidigare var bestämmelserna om möjligt ännu strängare.

Direktören för den finare järn och stålförädlingen

Samuel Schröderstierna beskriver i en ämbetsberättelse från 1760 tillståndet sålunda " De (bruksägarna) hava såsom ägare till själva verken även ansett sig som ägare till arbetarna och följaktligen nödgats på visst sätt bestyra vars och ens enskilda ekonomi samt då taxera sina arbetares löner och inkomster att de därav, som knappast kunnat leva, ej hava något övrigt men väl hållits i en ständig gäld, varigenom all industri och tävlan arbetarna emellan blivit betagna, då de ej kunnat anse sig såsom fria utan för all tid under tvång av en annan.

I Huskvarna varierade antalet anställda under 1860-talet mellan 200 och 250. Norrahammar ingick till en början i Tabergs bergslag. Men som bruk för tillverkning av gjutgoods och lantbruksmaskiner m.m. grunlades det så sent som 1877. Det var först då som arbetsstyrkan blev mera betydande.

Nere i finnveden sysselsatte de gamla masugnarna och hammar-smedjorna ej många personer. Även om sifferuppgifterna ej avser en och samma tidpunkt ger de dock en ungefärlig bild av läget. År 1816 var hela arbetsstyrkan vid Rydö bruk 8 å 10 man. Som redan nämnts nedlades rörelsen 1869.

Vid Hörle bruk vilket ansågs vara jämförelsevis betydande, sysselsattes vid mitten av 1800-talet enligt dagsverksboken 1 mästernsmed, 4 smeder, 2 mästervänner och några gossar. Skogfors bruk i Byarum hade blott 2 anställda, vilka dock sannolikt hade att hålla sig med en eller ett par medhjälpare. Och när dåvarande innehavaren av Nissafors fideikommiss år 1905 lade ned smidestillverkningen fanns där 4 hammarsmedmästare och en manufakturmästare.

Nej det var små arbetsstyrkor. Även om småindustrin gav sysselsättning åt en del, så var vi finnvedingar i huvudsak bönder och torpare. Några yrkes-kolare fanns, men de var ej så många. En del bönder och torpare fick sysselsättning med upptagning av sjömalm om vintrarna. Och de bönder, som hade dragare, erhöll tillfälle till extrainkomster genom körslor av kol och järn.

Även om det före järnvägarnas tid var långa långa vägsträckor att färdas kunde körslorna dock ej bli så omfattande för bruk, där hela årsproduktionen uppgick till 7 ton.

Finnvedens jordbrukare övergick under slutet av 1800-talet från träålder till järnålder.

Vid de gamla järnbruken blev utvecklingen den motsatta. Där lämnade man järnåldern och övergick till en träålder. Ty det var på de gamla järnbrukens grund, som man började bygga upp en massaindustri.